

AHLAKİLİĞİN DİNİ KAYNAĞI : Akıl ve İnanma Güncel Önkal

23/03/2000

GİRİŞ(*)

I Konumuz "Ahlakın Dini Kaynağı"dır. İlahiyat formasyonum olmadığı için, felsefi temelde, dinin ahlaka kaynaklık etmesinde bireyin iradi rolüne ve varlık yapısına önem vermeye çalıştım.

Ve gördüm ki; her ne kadar dinin dogmatik bir yapı olduğu söylene de bu durum belli bir takım sebeplerden dolayı dinin uygulanmasında ortaya çıkmaktadır. Aslında dinin insan yaşamına kaynaklık etmesinde bireyin seçiminin ve akli tefekkürün rolü büyüktür. Birey kendini gerçekleştirmede amaç gördüğü belli ilkeleri, aklıyla "yerinde" ve yaşamı için "yararlı"⁽¹⁾ bulduğu dini söyleme bağdaştırmakta ve bu akli-hissi uzlaşma alanı bir "ödev" e dönüşmektedir; ödev olarak içselleştirilmektedir.

Bu nedenle felsefecinin de insanın ontik kalıbına uygun, ondan fıskıran ve ona bizi geri götüren, onun farkında olmamızı sağlayan boyutluluk olarak dini, inançları bir kenara atma lüksü bulunmamaktadır. İnançları boş ve kurmaca gören bir kısım felsefecinin neden bunun böyle olduğunu ispatlayabilmek başarısına ulaşmasının imkanlarımız dahilinde bir yolu yoktur çünkü.

Ne kadar kaçınırsak kaçınalım, insanilik, hayvaniyatın üstüne eklenmiş, maneviyat tarzındaki işleyişler, semboller, sistemler, yapılar... gibi şeylerle anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla, ahlakiliğin dini kaynağı derken, dinin sağladığına inandığımız birtakım kazançların akli temelini bulduğunu göstermeye çalıştım. Bunun biz öyle istediğimiz için öyle olduğunu, insanın bir yatkınlığının sonucu olduğunu belirtmekti amacım.

II Felsefenin ahlaka yaklaşımının, ahlakın dini bir kaynağının yadsınamaz olarak genel kabul gördüğü tespitinin üstünde görülebilmesinin tek yolu; dinin insanın aklını kullanma yolunu inanma aktı dışında açıklamaya kavuşturulmamasıdır. Felsefe ve hatta pozitif bilimler bu noktada önemli bir görevi sırtlanıyorlar.

III Bir ödev ahlakının evrensel olarak gerçekleştirilebilmesinde ise en önemli rol "bilinç"e düşmektedir. Bilinçli olma durumu eğitimin bir kazanımıdır. Ama en önemlisi bireyin kendi yetenek ve sınırlarının farkında olmasının sonucudur. Bu farkındalıkta dini bir kaynaktan bahsedenler için naçizane şunu öneriyorum: Birey dini olduğu gibi eleştirilemez kapalı bir kutu gibi görmesin. Onun kutsal sayılan özelliklerini yıpratmadan, "makul" yönlerini içselleştirerek ilerlesin. Ki bu ilerlemede, özellikle (yazıda da örnek olarak hep İslam'ı aldık) dindeki akli tefekkürün boyutlarının görülmesi, gösterilmesi şarttır. Böylece hep yakındığımız, istenmeyen olarak nitelediğimiz uygulama yanlışlıkları olmaz.

Bir felsefeci olarak ahlak metafiziğinin kaynağına bir tek yönünü gözönüne alarak inmek, ister istemez spekülasyondan öteye geçemeyecektir. Bu durumdan kurtulmak için çıkar yol, fenomen olarak ahlaki edimlerin kaynağı ile sınırlı kalmaya çalışmak ve olabildiğince bağlantılı düşünmektir. Bizim hep yakındığımız ve yapmaktan kaçındığımız spekülasyonlardan, algımıza konu olanların yapabildiğimiz kadar objektif olarak değerlendirmemiz kurtarabilir. Bu değerlendirme yapılırken genel geçer ve içselleştirilmiş prensipleri, iş gördüğümüz köprüleri de yerine yenisini -ki kuracağımız yeni köprüler üzerinde uzlaşılabilir olma temeline dayanmak zorundadır- koymadan atmak yine spekülasyonun kucağına düşmektir. Felsefeyi felsefe olmaktan çıkaran en temel yanlış, değerlendirmeye tabi tutulan şeyin bazı ilişkilerinin kasıtlı olarak ön plana çıkarılması; bazılarının ise geri planda işlevsizmiş gibi bırakılması yönteminin kullanılmasıdır. Felsefeciler, özellikle günümüzde bir felsefecinin sahip olmaması katıyetle gereken önyargılarla olayları yorumlamaktadırlar ki, bu yorum değil, felsefe değil sadece demogoji olabilir. Ve bilimsel arenada felsefenin itibar kaybının sebebi olarak da, bu demogojik-ideolojik bakış açısının yarattığı kısırlaşmayı görüyorum.

Felsefenin sorumluluğu(2) bu noktada zamana, toplum ve kültürle göre değişiklik gösteren davranış yöntemlerine karşılık, "*zorunlu ve değişmeyen davranış kurallarına işaret eden ahlak*"ı irdelemektir. Çünkü bu aynı zamanda insanın varlık yapısına uyan, onun doğasıyla -her ne ise- bütünleşen prensiplerin bilgisi de olmaktadır. Bu bilgi dağarcığı eninde sonunda "*inanma*" temeline dayanacaktır. Çünkü, inanma dediğimiz duygu, sezgi... varlığına insan yapısında kavuşur. İnanma yalın bir değer olarak değil, değer gruplarıyla örülmüş olarak karşımıza çıkar. İnanmanın eksik olduğu yerde herşey sallantıda kalır (3). Çünkü -bu noktada "*inanma*" yı dinsel bağlamından daha geniş kullanarak- güvenmek, söz vermek, sözleşmek, birisine bel bağlamak, anlamak, uyusmak, önceden görmek, önceden belirlemek ve tabi ki dinsel inanç hep inanmaya dayanır.

Sadece inanma aktını temele alarak baktığımızda *ahlakiliğin dini kaynağı, pragmatik eğilimlerin yerine kategorik bir yapıyı koymasıyla hüviyet kazanmaktadır* . Hz. Muhammed "bir insan iyilik yaptığında sevinç, kötülük yaptığında üzüntü duyabiliyorsa artık o gerçekten mümindir" demiştir. Ancak, vicdan duygusunun insanı kötülük yapması halinde kınayan bir güç, zamanı geldiğinde ise kaskatı bir kalp olarak kötülüğe duyarsız olabileceği de belirtilmiştir. Bu yüzdendir ki, İslam'da bütün ahlaki vazifeler uhrevi müeyyideye bağlanmıştır.

Diğer yandan; eylemde bulunan bir varlık olarak insanı insan yapan ve eylemde bulunan diğer canlılardan ayıran özellik insanın aklını kullanarak belirli ilkelere göre eylemde bulunmasıdır. İşte, alternatif eylemler buketi arasından seçim yapabilme gücüne (melekesine) sahip olduğu içindir ki (yegane irade sahibi canlı olarak) insanın eylemleri iyi, kötü, doğru, yanlış diye nitelendirilebilir.

Kur'an da dünyada yegane mükellef ve sorumlu varlık olarak insanı tanıır. Bu sebeble insanın ahlaki mahiyeti konusuna özel bir önem vermiştir. Buna göre; Allah insanı en güzel tabiatta yaratmıştır, ona kendi ruhundan üflemiştir. İnsanın bu ruhi cephesinin yanında topraktan yaratılan beşeri cephesi de vardır. İşte bu ikilik, onun çift kutuplu olması sonucunu doğurmuştur. Allah, kötülük ve iyiliklerin kaynakları olan kabiliyetleri birlikte vermiştir. İnsanın

birbirine zıt iki kutbu onun yeryüzündeki serüveninin bir "imtihana" dönüşmesine yol açmıştır.Nefsini temiz tutan kurtuluşa ermiş, onu kirletense ziyan etmiştir.İnsanın bu imtihandan başarıyla çıkması akıl ve irade gücünü yerli yerinde kullanarak yüklendiği emanete sahip çıkmasıdır.Aklın ve/veya iradenin yanlış kullanılması imtihanı kaybettirmektedir (4).

O halde, dindar olmanın önkoşulu, düşüncede ve davranışta temizliği kabul ederek, kişilerin Tanrı'ya inanmakla birlikte her türlü kötülükten arınmaları ve uzak durmalarıdır.

Dinin bütün gayesi de ahlaklı ve erdemli bir insan oluşturmak ve saygın bir toplumun koşullarını hazırlamaktır.İslam'da ahlak düşüncesinin ilmi ve fikri olarak ortaya çıkışı da bu temel amacın fıkıh, kelim ve tasavvufça ele alınmasına dayanır(5).

Örneğin İslam dini, kabiliyetçi ve dünyevi hazlarla dolu bir karakter taşıyan Cahiliye dönemi mürüvvet (6) anlayışından yüksek ve evrensel bir ahlak anlayışına geçişin simgesidir.Kur'an'a göre Cahiliye döneminde sergilenen çirkeflilikler akıl ve iradenin körü körüne taklit ile bencil tutkulara kurban edilmesinin sonuçlarıdır.Arap kabilelerinin hayat tarzları, öfkeleri ve uygulamaları üzerine bir toplum yapısı kurmak mümkün değildi. İslam dini aşiret ruhunun rekabet, küçümseme duygusuyla geçici hazlara düşkünlüğünün doğurduğu kaba ve hoyrat geleneklerin karşısına insanın nefsini dizginlemesini ve şefkati koydu.Bu örnekten yola çıkarak ilahi dinlerin ortaya çıkış amacını şöyle maddeleyebilirim:

- Tanrı'ya itaat temeline dayalı bir ahlaki ve dini birlik sağlamak
- Tanrı'nın bütün yarattıklarına karşı merhamet,
- Beşeri ilişkilerde dürüstlük ve güven,
- Karşılıksız sevgi ve fedakarlık,
- İyi niyetin kötü eğilimleri bastırmasını tesis etmek.

Böylece insanın benliğini, aklın kontrolünde istikrarlı/dengeli bir yapıya kavuşturması Kur'an'ın ve dolayısıyla dinlerin en önemli işlevidir.Kur'an'da bu getiri akli tefekküre yüklenen bir görevdir ki bu da bireyin ciddi çabası (cihad=mücadele) ve bilinçli (takva) olmasını gerektirir.Bu takva ki, imanda sadakat ve samimiyet temeli üzerine kuruludur.Bu noktada aklın yöneleceği kaynak vahiy, yani Kur'an'dır.Zira, iman, insanın "gayb"la olan yegane bağlantısıdır ve gaybı sadece Allah bilir.Onun için Kur'an bir uyarıcı, kılavuz olarak gerçeklik üzerinde dikkatle ve derin derin düşünülmesini ister.

Diğer yandan buna karşılık, Tanrı'ya inanan bir insanın aynı zamanda ahlaklı olması gerektiği, buna karşın inanmayan bir insanın da yüce bir otoriteyi kabul etmediği için hareketlerinde sorumsuz olduğu ve ahlaksızlıkla karşı karşıya bulunduğu iddia edilebilir. Bazı düşünce modellerinde Tanrı inancıyla, ahlak arasında zorunlu bir ilişki görmeyerek ahlakın dinden bağımsız olduğu iddia edilmiştir. Zaten Tanrı insanı yaratırken onu ahlaki bir varlık olarak yaratmıştır. *Doğasına ahlaki duyguyu ve ahlaki sorumluluğu aşılamıştır.* Bir insan Tanrı'nın varlığını inka etse dahi kendi doğasını inkar (tahrip) etmedikçe bir yere kadar ahlaklı kalacaktır.Diğer yandan dinsizliği önemseyen toplumlarda ya da inancı vicdanında bir kenara bırakan kişilerin yaşamında trajik ve dramatik durumların daha çok ortaya çıktığı bir gerçektir.Ne yazık ki Tanrı'nın ahlaki bir otorite olarak reddedilmemiş olması herşeyi çözmemiştir.

Seküler ahlaka sahip olan ve pek çok ahlaki yükümlülüğü kaldırarak yerine yeni bir şey koymayan modern toplumlar tutarsızlık içinde bulunmuşlardır. Ahlaki otoritenin yıkılması söz konusu değildir. Çünkü Tanrı yerine metafiziksel yeni otoriteler konulacaktır. Bu durumda da iyi ve kötü gibi kavramlar kaybolacaktır. Nitekim modernlik iddiasındaki bazı toplumlarda moral değerler zayıflamış, bunun sonucu olarak insan iyi ve kötü kavramlarından uzaklaşmıştır. Modern dönemde moral kavramların sadece birtakım sosyal ve insani ihtiyaçlara göre sınırlandırılmasıyla evrensel-ezeli olan pek çok şey gözden kaçmış ahlak adı altında sadece toplumdaki sosyal haklar, kişisel ilişkiler ve günlük ihtiyaçlar konuşulmaya başlanmıştır.

Bireyler kendilerini sadece yiyip-içen, robot gibi çalışan, fizyolojik-biyolojik ihtiyaçları için yaşayan sorumsuz birer canlı durumunda görmüşlerdir. Çevresinden ve dininden koptuktan sonra üzerinde ahlaki otorite göremeyen pekçok -genç- insan bir anda kendini içerisinden çıkamadığı ve bir türlü terkedemediği sapkınlıkların ve tutkuların esiri olmuştur.

İşte, inanmanın bu işlevselliğini göz önünde bulundurarak bazı ahlak teorileri din ile temellendirilmiş, yani ahlakiliğin kaynağının din olduğunu vurgulamışlardır. Din ile temellenen ahlak teorilerinin ayırdedici özellikleri, Tanrı'nın varlığı ve vahiyden hareket etmiş olmalarıdır. "Davranışlara ahlaki iyilik ve kötülük vasıflarını kazandıran, bizzat Tanrı buyrukları mıdır; yoksa Tanrı'nın buyruklarından bağımsız olarak, davranışların ahlaken iyilik ya da kötülük gibi özellikleri var mıdır?" sorularına verilen cevap değişik dini ahlak teorilerinin doğmasına yol açmıştır. Yani ahlaki iyi veya kötü kavramları, tamamen Tanrının buyruk ve yasaklarına göre mi tanınacaktır, yoksa Tanrının varlığını kabul eden insan aklı için vahiyden bağımsız olarak, ahlaki iyi ve kötünün bilgisine sahip olma imkanı var mıdır?

Her iki düşünüş için üzerinde anlaşılabilinecek formül şudur: Allah'ın iradesi önünde boyun eğiyorsa, sadece O'nun kudretine inandığı için değil, aynı zamanda, ahlaki idealini açıkça Onda bulduğuna inandığı için kişi dindardır. Ona göre Allah, iyiliğin ta kendisidir. Şu halde din adamında daha önceden bir ahlak anlayışı vardır demektir. Yani, ahlaki buyruklarda tabiatımıza uyan, aranan, istenilen bir özellik vardır. Çağımızda ise iyiliği akla buldurmakta fayda vardır. Çünkü zamanımızda artık insanların çoğunu dini inanışlar birleştirememekte, görevi Allah'ın buyruğu saydıramamaktadır. Aslında Ku'ran-ı Kerim'in işaret ettiği gibi dini hükümlerle selim aklın hükümleri birbirini destekler: "Tanrı'nın bir şeyi desteklemesiyle o şeyin iyiliği arasındaki sebeblik ilişkisi, tecrübe edemeyeceğimiz bir husustur. Olsa olsa biz, Tanrı'nın istediği şeylerle, bizim tecrübe ettiğimiz iyi şeyler arasında daimi bir bağın bulunduğunun tecrübesine sahip olabiliriz."

Bu noktada adı geçen "takva" anlayışı üzerine birşeyler eklemek gerekir. Takva, bireyin nefsinin kötü arzularından mümkün olduğunca arındırılması yolundaki mücadelesinin bilincinde olması durumu olarak kabaca tarif edilebilir. Takva, bir sadakat ve samimiyet ifadesidir. İnançına sıkı sıkıya bağlı olan mümin inanmayan, samimiyetsiz insandan artı mükafatlar alacağını öngörüsü ve bilincidir.

Din'e inanmayan ama eylemlerinde ve bunun da öncesinde niyetlerinde samimi davranan kişinin iyiyi eyleme bilincine sahip olmasının takva sahibi kişiden daha alt mertebelerde yer alması diye birşey o kişi için söz konusu değildir. Ancak, takva anlayışının günü değil, sonraki-

uhrevi yaşama ilişkin inanca dayanmasından dolayı, uygulayıcısına ek bir şeyler vaadettiği ifade edilmelidir.Zaten inanmayan kişinin de böyle bir gayreti yoktur.

İşte yazımız boyunca tüm ilahi tebliğleri kastederek ama dersimizin adı olması ve içinde yaşadığımız değer silsilesi örnek olarak ele aldığımız Kur'an ilişkin bir belirlemeyle bitirmek istiyorum: "Kur'an'a göre akli tefekkür insan için bir imkandan öte onun varlık sebebi, en asli görevidir.Zihni bir faaliyetin akli tefekkür sayılabilmesi ise, onun ortaya koyduğu Allah-alem-insan ilişkileri modeliyle bağlantılı olması, insanın duyu, duygu, düşünce, inanç ve davranış bütünlüğü ile dünya-ahiret, fert-toplum dengesini asla göz ardı etmemesi, güvenilir delillerle beslenmesi kaydıyla şarttır."

İşte, ahlakın kaynağı problemi de bir modelle bağlantılı, insanın bütünlüğü ile uhrevi ve sosyal dengesini gözardı etmeyen, güvenilir delillerle beslenmesi kaydıyla felsefenin konusu olmalıdır.

Güncel ÖNKAL

EK

Ahlakı Din İle Temellendiren FİLOZOFLARDAN Destekleyici Nitelikte ÖRNEKLER

Yazıda ileri sürdüğüm temel savın filozoflarca destekleyici mahiyette ele alındığını göstermek istiyorum:

Din ile temellendirilen ahlak teorilerinde başlangıç Platon'a kadar geri götürülebilir: Platon'un Euthyphro diyalogundaki "dindarlık bizzatıhi dindarlık olduğu için mi Tanrı tarafından seviliyor, yoksa o Tanrı tarafından sevildiği için mi dindarlık oluyor" tartışması (7) İslam fakih ve kelamcılarınca da "husun ve kubuh meselesi" olarak adlandırılmıştır.Böylece ahlak felsefesi tarihinde prensip olarak dinle temellenen farklı ahlak teorileri ortaya çıkmıştır; ki bu tartışmalar, Din-Tanrı-Ahlak problemi açısından ele alınabilir (8). Ockham, Aquinas, Barth, Brunner, Luther, Kierkegaard... bu tartışmaların Batı kanadını oluşturur.Doğu'da ise, İslam felsefesi açısından Mutezile, Eşari ve Maturidi kelam akımları konuyu çeşitli şekilde ele almışlardır.

Bizi burada ilgilendiren değer hükümlerinin olgu hükümlerinden çıkarılması problemidir (9).Din ile temellendirilen ahlakta olgudan değere doğru mantıki bir geçiş söz konusu olmaktadır.Dini ahlak anlayışında olgu ile değeri birbirinden kesin hatlarla ayırdetmek de imkansız denecek kadar çoktur.

Maturidilik'in temel yaklaşımı ise -bazı yönleriyle- söylediklerimize yakın gelmektedir.Şöyle ki; Maturidi'ye göre temel ahlak ilkelerini insan akıl ile belirleyebilmektedir.Ancak Allah, akıl ile belirlenen bu ahlak ilkelerini emrederek, yerine getirenlere sevap vadetmet, yerine getirmeyenleri ceza ile korkutmak suretiyle bu ilkelerin eyleme geçirilmesini kolaylaştırmaktadır.

a.**Mutlak Ahlaki Değerler:** Allah'ın iradesinden bağımsız, objektif bir varoluşa sahiptirler ve akıl ile kavranırlar.Bu konuda gelen vahyin fonksiyonunu, aklın tespit ettiği ilkeleri doğrulamak ve bu

ilkelerin sosyal hayat geçirilmesini teşvik etmektir. Yani akıl ile kavranan evrensel ahlak ilkeleri, yaptırıcılığını "vahiy"den almaktadır.

b. *Görelî Ahlakî Değerler*: Akıl ile değil, Allah'ın emir ve yasaklamalarıyla belirlenmektedir. Aklen görelî olan bu değerler, vahiy ile görelîlikten kurtulmakta ve mutlak bir değer karakteri kazanmaktadır.

Söylenenleri destekleyici başka bir yaklaşımda büyük filozof **Kant** 'ın görüşlerinde bulunabilir: Kant, tek doğru dinin, ahlak kanunlarını ilahi buyruklar olarak görmekle oluşturulabileceğini söyler. Tanrı'nın inayetine layık olmanın tek yolu, ahlak kanunlarına uymaktır. Kant'a göre dinler, diğer şeyler yanında saf ahlak kanunlarına yer vererek akla yardımcı olmuşlardır. Eğer akıl, ahlak kanunlarını tam olarak anlama imkanından yoksun olsaydı, böyle bir imkana dayanan rasyonel pratik inanç zorunluluk niteliği kazanamazdı.

DİPNOTLAR:

(1) uygulanabilir, sonuçları bakımından geçerli

(2) Felsefenin sorumluluğu ahlak-din ilişkisini de kapsar boyutta geniştir:

DİNİN AHLAKA YAKLAŞIMI:

-İyi ve kötü dince belirlidir.
-Normatiftir.
-İnsanların birbirleriyle ve Yüce olanla ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini buyurur.
-Bu amaçlara erişmek için insanın "ne yapması", "ne yapmaması" ve "ne umması" gerektiğini öğretmeye çalışırlar.

FELSEFENİN AHLAKA YAKLAŞIMI:

-Hem kural koyucu hem de analitiktir.
-Ahlakın diğer bilgi dallarıyla mukayesesi yapılır. Bunların doğruluğunun ispatı için deliller geliştirir.
-Bir hayat modeli oluşturmaya gayret eder.
-Sadece neyin iyi neyin kötü olduğunu göstermez, nasıl iyi bir insan olunacağını da göstermeye çalışır.

Yalnız, tabloyu çıkardığım kitapta (*Dinin Ahlakî Temeli*) yazar Batılı bir tarihçinin ağzından naklediyor. Oysa ben, İslam açısından duruma daha iyimser yaklaşıyorum: Dinin buyrukları uygulamalara yönelik buyruklardır, müeyyidelerdir. Bu buyurma zorlama anlamında alınmamalıdır. Yazı boyunca temellendirmeye çalıştığım gibi; kişi ahlaki seçiminde dini, dinin normların kendi akli idealleriyle bağdaşmasına dayanarak kabullenir. Buyurma değil, insanın varlık yapısına uyan, çekici gelen ve doğasına uygun, doğasını yüceltmesini, hakkını vermesini sağlayan "emirler" vardır.

(3) Schiller'den alıntı.

(4) hüsrân

İnsan önünde duran ve biri felaha diğeri hüsrana götüren iki ayrı yoldan hangisine yöneleceği konusunda karar verme ve seçim yapma (irade) özgürlüğüne sahip olmakla birlikte, seçimini olumsuz şekilde etkileyecek iç ve dış etkenlerle kuşatılmış durumdadır. Nitekim Kur'an insanı onu içten kuşatan zaafılara karşı uyarmaktadır (el İntifâr 82/6; el Beled 90/4-5; el Taih 86/5-6)

(5) Hatta, tasavvuf, tasavvuf ahlakı olarak ifade edilmektedir. Tasavvufun kurucusu sayılan Hasan-ı Basri (ö.728) 'nin kadere dair "Risale"si İslam'ın bazı ahlak konuları üzerine kelami ve felsefi üslupta yazılmış ilk eser kabul edilir.

(6) Mürüvvet= mertlik, yiğitlik, sevinç...

Cahiliye dönemi Arap kabilelerinde ahlak kelimesi kullanılmamaktadır. İyi ahlakı ifade etmek üzere mürüvvet kelimesi kullanılmaktadır ki, o da "yiğitlik"i vurgular. Yiğitliğin o dönemde, zulme maruz kalmamak için zulmetmek anlamına geldiğini Cahiliye dönemi edebiyatının örneklerinden çıkarıyoruz (bknz. Züheyr/*Muallaka*)

(7) "Eurtyphro Argument"

(8) ben ayrıntılarına burada girmeyeceğim.

(9) Bir şeyi yerine getirmek için onun Tanrı tarafından emredilmesi ile özdeşleştirilemeyeceği demektir.

KAYNAKÇA:

-Mehmet S. AYDIN / *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, T.D.V Yay, 1991, Ankara

-Mustafa ÇAĞRICI / *İslam Düşüncesinde Ahlak*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay, 1989, İstanbul

-Faik DRANAZ / *Felsefe Kulavuzu*, Çeltüt Yay, 1972, İstanbul

-Recep KILIÇ / *Ahlakın Dini Temeli*, T.D.V Yay, 1998, Ankara

-Alan Robert LACEY / *Modern Philosophy: An Introduction (The Basis Of Morals)*, R&K, 1982, Boston

-Takiyettin MENGÜŞOĞLU / *İnsan Felsefesi*, Remzi Kit., 1988, İstanbul
/ *Felsefeye Giriş*, Remzi Kit.,

-Hüseyin SARIOĞLU / *Kur'an'da Akli Tefekkürün Boyutları*

-Aydın TOPALOĞLU / *Ateizm ve Eleştirisi*, D.İ.B Yay, 1999, Ankara